

УДК 811.161.2 Ніковський

Микола Степаненко

ВАЖЛИВІ СКЛАДНИКИ МОВОЗНАВЧОЇ КОНЦЕПЦІЇ АНДРІЯ НІКОВСЬКОГО

Праці Ніковського на ниві мовознавства – це наша непроминальна класика.

Василь Яременко

...Народові потрібна не мова для мови, а культура, передана тою мовою, якої він зараз вживає і незалежно від того, чи це жаргон, чи говірка, чи діалект, чи мова.

Андрій Ніковський

У статті розкрито важливі аспекти мовознавчої концепції Андрія Ніковського. Вирізняє, зокрема, основні напрями його наукової діяльності. Докладно проаналізовано дві лінгвістичні праці дослідника – «В оборону української мови» та «Розвиток літературної мови».

Ключові слова: Андрій Ніковський, лінгвістична концепція, праця «В оборону української мови», праця «Розвиток літературної мови», українізація, свідомі (несвідомі) противники української мови та школи.

Донедавна про Андрія Ніковського, його час, оточення, творчість знали зовсім небагато, причому окремі люди. Повернув це ім'я в наш інтелектуально-духовний простір Василь Яременко, коли в першому томі хрестоматії української літератури й літературної критики ХХ ст. «Українське слово» (1994 р.) «вмістив два розділи із збірки есеїв “Vita nova” й коротку довідку про автора з антології Ю. Лавріненка “Розстріляне відродження”» [1, кн. 1, с. 5]. У другому (2001 р.) і третьому (2003 р.) виданнях цю збірку було надруковано повністю [там само]. Андрій Ніковський, за справедливим твердженням щойно цитованого дослідника, – «видатна, виняткова людина (феномен), котра сформувала впродовж двадцяти років творчого життя цілу низку власних сутностей, властивих українському інтелектуалу-інтелігенту перших десятиліть ХХ ст. Він помітно збагатив наукову думку в галузі літературознавства, мовознавства, літературної і театральної критики, публіцистики, журналістики, історії і дипломатії» [1, кн. 1, с. 6].

© М. Степаненко, 2018

У пропонованому дослідженні зроблено спробу характеристики окремих важливих, на наш погляд, положень лінгвістичної концепції Андрія Ніковського. Ця проблема не знайшла свого висвітлення в сучасному мовознавстві, отже, вона є **актуальною**.

Перу Андрія Ніковського належать «Українсько-російський словник» («Горно», 1926), лінгвістичні роботи («К. Михальчук як філолог»; «Ф. П. Фортунатов (Некролог)»; «Грамматика Ів. Нечуя-Левицького»; «Передмова» (до українсько-російського словника); «Вступне слово» (до 3-го видання «Словника української мови» Б. Грінченка за ред. акад. С. Єфремова й А. Ніковського); «Від редакції» III тому «Словника української мови» Б. Грінченка за ред. акад. С. Єфремова й А. Ніковського), рецензії на мовознавчі студії (І. Зілинський. Проба упорядкування українських говорів; Николай Дурново. Хрестоматія по малорусской диалектологии; Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука; В. Дубровський. Московсько-українська фразеологія; Термінологічний збірник Міністерства Шляхів; Головніші правила українського правопису; З. Пиптенко. Словник чужих слів, що вживаються в українській мові; G. S. Keller (prof.). Über Ellipse im ukrainischen; Словничок «Пролетарської Правди»), а також публіцистичні студії («Придушене слово»).

Як засвідчують заголовки праць, мовознавча проблематика, яку порушував і по-своєму намагався розв'язати Андрій Ніковський, досить широка. Дослідник сказав своє вагове слово про українських учених, зокрема про Костянтина Михальчука, Івана Зелінського, Віктора Дубровського, українських

письменників, які зробили посутній внесок у лінгвістику, зокрема Івана Нечуя-Левицького. У його викладах спостережено і позитивне, і негативне. Так, І. Нечуя-Левицького він хвалить за те, що той узявся за дуже відповідальну справу – підготовку граматики української мови, й водночас критикує за те, що той не орієнтувався на чинну граматичну традицію, досить часто ненауково пояснював граматичні явища.

У доробкові Андрія Ніковського окремих тип становлять студії, у яких обрано об'єктом окремого аналізу лінгвістичну проблему і здійснено успішну спробу розв'язання її. Таких розвідок небагато. Це, зокрема, праці «Розвиток літературної мови» та «В оборону української мови». Перша з них з'явилася 1918 року в м. Катеринославі. Вона – своєрідний вступ до тих досліджень, які сформулюють спектр робіт, присвячених складним питанням українізації. Основний зміст публікації, про яку йдеться, – оборона української мови від того штибу обрусителів, які заперечують її самостійність, роблять усе можливе, аби вона не була наближеною до народу й не обслуговувала потреби школи, державних і громадських установ, аби стояла осторонь процесу націоналізації. Без мови він, ясна річ, аж ніяк не мислимий.

Ніковський намагається вилучити з ужитку, а отже, і викоринити зі свідомості українців уже закостенілу тезу про те, що української мови, української школи, як і українського народу, нібито «не было и быть не могло» [1, кн. 3, с. 57]. Він вітає ренесансний процес, згідно з яким школа, державні та громадські організації наближаються до народу, а навчання здійснюється рідною, українською, мовою, тобто «українська мова внаслідок політичних обставин стає мовою державною» [там само]. Цей шлях підтримують люди, які мають не лише добру волю, а й певні знання. Прикро, констатує Андрій Васильович, що таких знань «у ворогів нашої мови здебільшого немає» [там само].

Ніковський докладно аналізує такі ганебні явища, як «будірування проти української школи та дон-кіхотова боротьба з мовою» [там само]. Вони охопили широку публіку, у найближчих планах якої – «дискредитація й зневажання української мови та школи» [там само], удаються до різних маніпулятивних технологій, як ось ця: «З'являються на книжковому ринку навіть словарі, ніби української мови, і в тих словарях поставлено такі вирази, що можна думати, неначе автор хоче навмисно збудити ворожість до української мови» [там само].

Противників української мови поділено на ворогів несвідомих і ворогів свідомих. І перші, і другі згубно впливають на процеси українізації, гальмують її, причому «основний тон всьому походив проти української мови задають вороги свідомі» [1, кн. 1, с. 58]. Вони майстерно використовують, на їхнє переконання,

наукові, а насправді нікчемні аргументи, як-от:

1. Українською мовою вчитися не можна, тому що її немає, її не існує взагалі. Адепти цієї версії ревно втілюють у життя положення Валуєвського циркуляра й Емського указу, шукаючи для своїх вислідів та узагальнень різноманітну доказову базу. Їхнім аргументам Ніковський протиставляє свої контраргументи: таким «истиннорусским» людям «слід дати в руки твори українського письменства, численні наукові розвідки про українську мову, написані мовами українською, російською, німецькою та іншими, і тоді для їх буде ясно, що вони помилялися» [там само]. Не зайвим було б, якби ці «зовсім безнадійні голови» [там само] прочитали хоча б працю «К. Михальчук як філолог» самого Ніковського. Вони неодмінно б одержали важливі відомості про те, «де слід при потребі шукати доброго і коштовного наукового джерела для знання чи для методів вивчення нашої мови» [1, кн. 3, с. 25].

2. Українською мовою вчитися не можна, оскільки вона є наріччям руського язика, тобто малоруським наріччям. Цей погляд на руку ворогам нашої мови, «бо ж справді, який смисл вивчати якесь там наріччя, що неповноправне, коли є справжні, горді своїм родом, мови...» [1, кн. 3, с. 58–59]. Андрій Ніковський науково виражено полемізує зі своїми опонентами, переконливо доводячи той факт, що «всякі <...> мови, як мова, (діалект) наріччя, говірка, прикладаються до певної язикової групи зовсім умовно» [1, кн. 3, с. 59], а «язикова група <...> сама ділиться на говори й наріччя» [1, кн. 3, с. 60]. Йдеться, зокрема, про те, що з латинською мовою пов'язані всі теперішні романські мови (французька, італійська, іспанська й ін.), а сама вона разом із грецькою мовою постала на ґрунті південноєвропейської мови. Отже, і латинську та грецьку мови, й інші мови можна вважати як окремими мовами, так і діалектами (наріччями). Колись єдиною мовою, наголошує Андрій Ніковський, були всі слов'янські мови, а потім поділилися на південно-, східно- та західнослов'янські. Він переконує свого читача в тому, що «всякі лінгвістичні зачислення язикових груп до “мови” або до “наріччя” є щось зовсім умовне» [1, кн. 3, с. 59]. Стосовно історії української мови, то в дослідженні «В оборону української мови» послідовно витримано погляд, згідно з яким українська, російська та білоруська мови мали одного предка – східнослов'янську мову, отже, вони «сидять на однім шаблі свого філологічного достоїнства», «являються рідними сестрами» [1, кн. 3, с. 60].

Не заперечено й ще одного важливого факту: є мови більш розвинені й менш розвинені. Щодо української та російської мов, то більш розвинутою є друга мова, що мотивується досить просто: «Росія була національною великоруською державою, де

одним із трьох “китів” старого ладу, окрім “православія й самодержавності”, була “народність” (великороська)» [там само]. Українська мова лише почала виходити на «шлях широкого розвитку своїх природних здатностей» [там само], вона вписується, як твердив Іван Франко, «самостійно між культурні мови». До речі, Андрій Ніковський, говорячи про те, що борці за визволення українського народу оцінюють українську мову як «єдиний культурний засіб, якор, котрий може хоч трохи допомогти народові вибитись із нужди й неволі», наводить у повному обсязі відому Франкову поетичну відповідь («Антошкові П.») «на спірки про повноправність та рівноправність української мови» [1, кн. 3, с. 61].

3. Української мови вчити не треба, бо вона – мужицька, «наріччя пастухів». І тут українофоби придумали свою «цікаву» версію: українську мову мають опанувати лише ті, для задоволення культурних потреб яких «досить “календаря та псалтиря”» [1, кн. 3, с. 62]. Аристократам, ясна річ, слід послуговуватися іншими мовами. Андрій Ніковський різко засуджує поділ мов «на панську та «мужицьку», тому що в такому разі «в самім народі буде розкол: всі культурні сили з мови мужицької переходитимуть на панську, будуть з погордою дивитися на свою рідну мову, а ті, що зостануться з рідною мужицькою мовою, будуть вічно жити в темряві, бо своя мужицька мова не мала часу розвиватися як слід, а панська мова їм чужа, а хоч мало зрозуміла» [там само]. Автор пропонує вихід із цієї вкрай заплутаної ситуації: треба докласти всіх зусиль, щоб і відверті вороги української мови, і ті, хто хотів би обмежити сферу впливу української мови «домашнім ужитком», і ті «друзі», які допускають «українську нижчу школу, але щодо вищої й середньої заявляють, що вона непотрібна українцям» [1, кн. 3, с. 64], мають бути викритими, присоромленими, вони повинні усвідомити свої помилки й неодмінно повернутися в лоно рідної мови і сприяти її успішному розвитку.

4. Української мови вчити не треба, позаяк вона дуже схожа з мовою російською. Подібність між мовами, про які йдеться, справді існує, однак є й багато відмінностей. Характеризуючи цю ситуацію, Андрій Ніковський наводить досить простий приклад: «Чи дозволить учителеві совість виганяти українську мову зі школи, коли доводиться доказувати дітям, що “кузнец” значить “коваль”, а “кузнечик” зовсім не ковалева дитина, а коник» [1, кн. 3, с. 63].

5. Української мови вчити не треба, тому що вона недосконала, нею не можна висловити складні думки, вона не здатна обслуговувати всі сфери суспільного життя. У статті наведено доречні приклади, які й сьогодні можна почути, про всякі «самопери», «пикомазні», «мордописні», про вислови на зразок «Голодранці всіх міст, докупи» замість нормативних на вірець «Пролетарі всіх країн, єднайтеся» [там само].

6. Української мови вчити не треба, оскільки українці добровільно обирають російську мову, отже, передовсім нею треба належно оволодівати. Тут також Андрій Ніковський не обходиться без промовистих конкретних прикладів. «Філологи» низького ґштібу, пише він, заявляють, що українці вкрали в росіян слово фабрика, але, на жаль, геть зовсім забули про запозичення, які є в усіх мовах. Зокрема, це стосується термінів, головно математичних та фізичних, які зазвичай потрапляють в українську мову через російську, а до російської – через грецьку та латинську мови [там само].

7. Української мови вчити не треба, бо вона не має всіх виформованих стандартів, тобто вона «не може похвалитися своєю закінченою виробленістю» [там само]. Причина цього, за Андрієм Ніковським, проста: українці практично не «жили своїм державним життям» [там само], на відміну, скажімо, від росіян або поляків. Однак це ніяк не означає, що «ми повинні покинути своє та йти до сусідської хати» [там само].

8. Української мови вчити не треба, позаяк вона є мішаниною російської та польської мов. Андрій Ніковський покликається на російського дослідника Олексія Греча, який твердив, що українська мова – «испорченный польским влиянием русский язык». Зроблено також акцент на тому, що й російська мова не є чистою, ба навіть вона є «найрябішою», тобто такою, у якій дуже багато запозичень. І потверджено це думкою відомого академіка Олександра Пипіна. «Де тут “русский язык”, – покликається Ніковський на Пипіна, – як “бастион, брокгауз, казарма, тротуар, аншлаг, бутерброд” і т. д., без кінця?» Прихильників Греча в статті образно уподібнено «до тих людей, що після стількох років наукового розвитку ще й досі кажуть, що сонце крутиться кругом землі, а не земля круг сонця» [1, кн. 3, с. 65].

Андрій Ніковський палко сперечається у своїй статті і з тими, хто нарікає на «невизначність» української мови. Кидати який-небудь докір на адресу тієї або тієї мови можна тільки тоді, коли досконало знаєш її. В іншому разі будь-які звинувачення перетворюються на «дурниці, за які знаюча людина мусіла б червоніти» [там само]. Представникам такої наукової орієнтації Ніковський радить сісти й досконало вивчити українську мову, тоді «їм би дуже розвиднилося, вони б не говорили <...> дурниць» [там само]. У статті наведено низку прикладів, які демонструють переваги української мови над російською. Ось один із них: такі слова, як нікольство, гамселити, поговір, недобачати, не можна сказати одним словом по-російськи.

У роботі Андрія Ніковського висвітлене й ще одне досить важливе питання, що прямо впливає на процес українізації, – мова діловодства. Його до гли-

бини душі обурюють заяви про те, що «на курсах буде читати лекції такий-то учений техник або ветеринар “мовою Шевченка й Грушевського”» або «на полтавском наречи». Він із боєм сприймає оголошення про відкриття «українсько-галицьких» груп. Позиція «українського патріота-націоналіста» [1, кн. 1, с. 7] чітка й переконлива: немає яких-небудь різновидів української літературної мови, а є одна – соборна – літературна мова, яку творив увесь український народ від Кубані до Сяну. Поряд із нею існують діалекти, що впливають на письменника, який зрісся з ними, проте «така основа літературної мови одна, й немає ні галицької, ні катеринославської чи полтавської мови, а є одна всеукраїнська літературна мова» [1, кн. 3, с. 66]. «Писати службові папери мовою Шевченка, – такого справедливого категоричного висновку доходить Ніковський, – в такій же мірі неможливо, як і мовою Кольцова або Бальмонта» [там само].

«Які ж висновки з усього сказаного вище? – запитує автор дослідження «В оборону української мови» і сам собі відповідає: – А ті, що українська мова, як рівноправний член слов'янської сім'ї мов, може розвиватися нарівні з ними. Що сей розвиток знаходиться в інтересах демократії й поступу широких народніх мас, і тому найскоріше заведення української мови по школах являється найпершою потребою. Що є одна літературна, створена на народній основі українська мова, до котрої не можна відноситися, як до чогось незаслужуючого уваги, а треба вчитися її.

Право української мови на вільний і широкий розвиток не потребує доказів. Вона тепер чинник (фактор) всього життя на Україні. Се мова правительствених актів, мова науки й навчання, поезії й літератури, мова кохання й колискової пісні. Літературна мова стає на місце пісні, про яку Гоголь сказав, що вона все для України: “і поезія, й історія, й батьківська могила”» [1, кн. 3, с. 67].

Робити інші висновки немає очевидної потреби, варто лишень вирізнити те, що висловлена понад сто років тому думка не втратила своєї значущості, навіть загострила її. Отже, нам рано заспокоюватися, що живемо нібито в українськомовному просторі, оскільки не перевелися ті, які прагнуть змінити вектор українськомовності на вектор російськомовності. За їхньої перемоги чекати нового ренесансу доведеться довго, а то й чи з'явиться він.

Із працею «В оборону української мови» певною мірою перегукується інша робота Андрія Ніковського – «Розвиток літературної мови», яку вперше надруковано в журналі «Життя й революція» 1925 року. До речі, ця стаття готувалася як доповідь, що була виголошена на засіданні відділу ВУАН. Автор розпочинає свій виклад досить просто й оригінально: «Слова

сліплять людям очі і затемнюють розум. Київський урядовець, полтавський спец, харківський столичний громадянин і одеський кооператор-торговець стогнуть від слова українізація, – ба їм того не треба, ба це насильство...» [1, кн. 3, с. 68]. Усі, хто виступали проти українізації, мотивували свої наміри дуже просто: «Вот мы же с вами друг друга понимаем» [там само]. Істина ж, проте, приховувалася в іншому – їх лякав іспит з української мови й обов'язок досконало знати цю мову, повсякчас користуватися нею в офіційному спілкуванні. До заслуг Андрія Ніковського слід віднести те, що він дав образне визначення українізації. Це, на його думку, «залиття українською стихією <...> форпостів колишньої російської офіційної культури, духовних феодальних фортець колишньої цивілізації» [там само]. Дослідник наголошував на тому, що здійснювати українізаційні акти, тобто дерусифікацію, вельми непросто. Він вирізняв окремі стратегічні шляхи цього процесу, а саме: 1) вплив села, яке є живильним джерелом української культури, осердям літературної мови, на місто. Село, за версією Андрія Ніковського, повинне приходити в місто зі своїми вимогами, інтересами, а місто має ці вимоги задовольняти; 2) українізація державного апарату. Саме ці два акти – «початок великого й наслідки багатого процесу загального державного відродження України, якого не зламати обивательською чи централістичною опозицією» [там само].

Мав рацію Андрій Ніковський, коли стверджував, що дерусифікаційні процеси важко буде здійснювати там, де вони були кволі. У статті, зокрема, йдеться про Одесу, де «язикові елементи отак собі, як вода з цукром» [там само], змішалися, унаслідок чого запобували такі гібридні фрази: «*Это уму не подлежит*»; «*Слушает и на ус накручивает*»; «*Я диву дивлюся*»; «*Девочки-подлетки*»; «*Плакала людям морем разливным*». На суржику і справді «жодної культури не існує» [1, кн. 1, с. 36], але він, переконує Ніковський, зрідка діє і позитивно, коли, наприклад, «у ці ходкі поміж інтелігенцією фрази живосилом удирається розкладова сила місцевої говірки, український лексичний та фразеологічний штамп, що його ніякою силою не випхати з язикового людського вжитку на Україні» [1, кн. 3, с. 69].

Андрій Ніковський порівнює у статті Україну й Росію, українську та російську мови. І хоч Росія втворила міф «про якусь <...> на десятки тисяч верств уздовж і впоперек державу, про російське царство, силою й красою батюшки-царя сильне та красне», однак зазнала суттєвих утрат на мовному фронті. Якщо українську мову збагачувала народна мова, то російська мова «безмірно далеко відбігла народного джерела й основи», «повилущувала й повивітрювала й без того суху російську фразеологію» [там само].

Це визнав навіть цар Микола II, коли заговорив у своєму воєнному маніфесті такими словами: «В переживаемое нами ныне время», боячись, очевидно, назвати той час тяжким [там само]. Важливо, що поряд зі старим мовним мотлохом у російській культурі співіснує, «випирає здорова народня, буйна й прегарна основа» [1, кн. 3, с. 70]. На російську літературну мову активно впливають народна мова, народний словотвір, а сама вона починає відкидати «одеські подарунки, навезені замість багажа до Москви» [1, кн. 3, с. 71].

Українській мові значно легше, позаяк вона ніколи не відпливала від народних берегів, але, доречно уточнює Андрій Ніковський, «ніколи близько й не підходила до тих вимог, що перед нашою культурною роботою тепер стали, – цебто мова інтелігентних кругів теперішнього громадянства» [там само]. В Україні, з одного боку, запанували лозунги «Дбаймо за чистоту мови!», «Нехай у кожного на столі лежить О. Курилова» (О. Курило. – М. С.), а з іншого боку, налаштовані на антиукраїнський лад представники інтелігенції почали вносити небажані корективи в лексичні, синтаксичні норми, заявляючи, що «синтаксис, лексику, фразеологію та правопис можна завести враз і навіки» [там само]. Вони, уточнює Ніковський, діють за такими догматичними принципами: «Піймати вільного метелика, пришпилити його на дошку, приморити його спиртом, завести його під нумер, і певний ужиток...»; «...нахапати живих тварин і сотворити одну схожу на їх усіх ліпанку, а тих живих придушити, сказавши про ліпанку: нехай живе...» [1, кн. 3, с. 72]. А такі принципи (це ще один важливий висновок дослідника) – «марна праця. Марна, бо у мові панує своєрідний дарвінізм», такий собі природний відбір, бо мова «твердіша за камінь, гнучкіша від заліза. Вигадане найчемнішим способом слово так і здохне, не живши й нікому користи не давши» [там само]. Мовний матеріал треба добувати з народної гуші. Цьому добре допомагають етнографи та, із жалем констатує Ніковський, інтерес в Україні до етнографії згас. Цю справу треба відродити, причому в найкоротші терміни, і належно фінансувати її.

Андрій Ніковський робить акцент ще на одному сутнісному моменті: літературною мовою мусять володіти передусім письменники, журналісти, учителі, професори, перекладачі, редактори, автори підручників, «а від них навчаться помалу й усі інші» [1, кн. 3, с. 73]. А ще українцям треба любити рідну мову: тільки вона, ця любов, «дасть нам усім і кожному зокрема інтелектуальне багатство, як у внутрішніх процесах, так і в зовнішніх проявах, виявленнях. Багата й жива мова – це не тільки свідоцтво, а й причина широкого духовного розвитку» [там само]. Сказано це майже сто літ

тому, а ніби про наш день із його пекучими мовним проблемами та болями.

Література

1. Хроніка-200 : укр. культуролог. альм. – Київ, 2015. – 2014. Вип. 3 (101) : Андрій Ніковський. Vita Nova. Кн. 1. – 521 с.; Кн. 3. – 415 с.

Mykola Stepanenko

KEY COMPONENTS OF ANDRII NIKOVSKY'S LINGUISTIC CONCEPTION

The article reveals the key aspects of Andrii Nikovsky's linguistic conception. The author specifies the main trends of his scientific doctrine and characterizes the linguistic area in which this undeservedly forgotten researcher made a significant contribution. The two Nikovsky's linguistic works "In the Defense of the Ukrainian Language" (1918) and "Literary Language Development" (1925) which somewhat overlap with the problems raised in them, especially those concerning the initial period of Ukrainization, have been thoroughly analyzed in the research. The author investigates Andrii Nikovsky's views on the complex mechanism of de-Ukrainianization and the factors on which the Ukrainianophobic position of some intentional and unintentional opponents of the Ukrainian language and schools are based, i.e. the Ukrainian language is not to be studied, because such a language does not exist at all; it is a dialect of the Russian language (Malorossia dialect); it is the language of peasants and "shepherds"; it is very similar to the Russian language; it cannot be used to express complicated thoughts and ideas; the Ukrainians allegedly choose the Russian language not Ukrainian, because it does have any standards and is a mixture of the Russian and Polish languages. Using the linguistic and socialistic criteria and their mutual interaction the article highlights the ways of development of the Ukrainian national language and partly the Russian language. Special attention is paid to the Ukrainian-Russian linguistic ties, the origin of the East Slavic languages, the correlation between the basic language and their derivatives, and between the language and the dialects, i.e. the language of communication, the most important result of which is the usage of borrowings in different languages (mostly terminology). Andrii Nikovsky's linguistic doctrine has proved that extra and intra-linguistic factors influence the development of any language, with the dominant role being assigned to the first one.

Key words: *Andrii Nikovsky, linguistic conception, "In the Defense of the Ukrainian Language", "Literary Language Development", Ukrainization, intentional and unintentional opponents of the Ukrainian language and schools.*

Надійшла до редакції 24.07.2018 р.